

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ
ФАКУЛЬТЕТ № 6
Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

**з навчальної дисципліни «Історія держави та права»
обов'язкових компонент освітньої програми
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти**

**за темою 6: «Держава і право країн Південно-Східної Європи, Азії та
Африки у період зародження та розвитку феодалізму»**

081 Право (правозастосування)

**м. Харків
2023 рік**

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 25.09.2023 № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. № 5

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 22.09.2023 _№ 8

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін
(протокол від 18.08.2023 р. № 8).

Розробники:

1. Професор кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, доктор юридичних наук, професор **Кириченко В. Є.**
2. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент **Зайцев Л.О.**
3. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент **Головко Б. Г.**

Рецензенти:

1. Завідувач кафедри теорії та історії держави і права факультету № 1 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент **Логвиненко І. А.**
2. Професор кафедри міжнародного права Харківського національного університету ім. В. М. Каразіна, доктор юридичних наук, професор **Гавриленко О. А.**

План лекції

I. Виникнення феодальних відносин в країнах Сходу

II. Арабський Халіфат

- 1) Виникнення держави**
- 2) Громадський устрій**
- 3) Державний устрій Арабського Халіфату**
- 4) Мусульманське право**

Рекомендована література:

Основна:

1. Страхов М. М. Історія держави і права зарубіжних країн: Підруч. – 2-е вид., перероб. та доп. – К.: Ін Юре, 2003.
2. Історія держави і права зарубіжних країн / Під ред. Л. М. Мймескулова. – Х, 2011.
3. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн / За ред. Гончаренка В.Г. - К., 1998.- Т. 1 і 2.

Додаткова:

1. Макарчук В. С. Загальна історія держави та права зарубіжних країн. – К.: Ін Юре, 2001. – 624 с.
2. Рубаник В. Є. Лекції з історії держави та права зарубіжних країн. – Х.: Одиссей, 2003. – 386 с.
3. Федоров К.Г. Історія держави і права зарубіжних країн. - Київ, 2002.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. ООН // <http://www.un.org/ru/>.
2. "Incunabula" // <http://incunabula1.narod.ru/temkatrus/antavt.htm>.
3. Internet Modern History Sourcebook // <http://www.fordham.edu/halsall/mod/modsbook.asp>.
4. Електронна бібліотека підручників // <http://www.info-library.com.ua/>.
5. "Історія на Vuzlib.net" // <http://www.history.vuzlib.org/>.

Текст лекції

I. Виникнення феодальних відносин в країнах Сходу

Відмінності, які мали місце між державами Стародавнього Сходу та Заходу, зберігалися в основному і в Середньовіччі. Якщо на Заході феодальні стосунки укладалися на основі приватного службового феоду, а державні зв'язки будувалися (до абсолютизму) як зв'язки сеньйорально-васальні, то на Сході, продовжуючи традиції стародавніх деспотій, сукупним сюзереном виступала держава, а її васалами були багаточислені стани – військові та громадські. На Заході феодал пов'язаний зі своїми підданими – селянами безпосередньо: він — їхній господар, вони – його піддані. На Сході сукупним феодалом була держава. Вона здійснює з селян феодальну ренту і розподіляє її серед службовців. Зберігаючи позиції в економіці, східна держава зберігає їх і в політиці, залишаючись деспотичною. На Заході феодал має своїх кріпаків або напівкріпаків, з них він міг формувати свої дворові служби, у разі необхідності – ополчення. У східному (азійському) типі феодалізму феодал не має своїх кріпаків – вони належать державі, тобто сукупному феодалові, який розподіляє прибутки від експлуатації селян серед військового і цивільного населення. Не маючи особисто залежних селян, східний феодал компенсує їхню відсутність придбанням для своїх потреб рабів або використовує найманих працівників. Ось чому на Сході державна кріпаччина супроводжується рабовласницьким побутом. Найпоказовішим у цьому плані є Арабський Халіфат.

II. Арабський Халіфат

1. Виникнення держави

Халіфат (Арабський Халіфат) – теократична ісламська держава, яка виникла у VII столітті на Аравійському півострові внаслідок об'єднання арабських племен під прапором ісламу – релігії, заснованої Мухаммедом (Мухаммад, Магомет, Магоммад, 570 – 632 роки).

Араби – автохтонне семітномовне населення півдня Аравійського півострова. До початку нашої ери вони становили основну масу населення

Палестини, Південної Сирії та частини Месопотамії. У VI – VII століттях у арабів зберігався родовий уклад. Основою роду був намет окремої сім'ї. Група наметів становила рід, клан (каум), декілька кланів об'єднувалися у плем'я (кабіла). Голова племені – сеїд (шейх) опікувався організацією кочування, розглядав спори і тяжби, був представником у зборах старійшин (меджлісі), під час війни ставав головнокомандувачем – раїсом. Араби були язичниками, кожне плем'я мало свого божка-ідола. Основним заняттям було скотарство (розведення верблюдів), в оазисах – землеробство.

Значною допомогою була учать у міжнародній караванній торгівлі, шлях якої пролягав через Аравію. На торговельних шляхах, які пов'язували Східну Африку, Передню Азію, Індію та Китай, виникли стародавні держави Аравійського півострова – Сабейська (650 – 115 роки до н.е.), Набатейська (VI століття до н.е. – 106 рік н.е.), Хим'яратська (115 – 525 роки). У Південній Аравії найрозвиненішим був Йемен. Тут уже в першому тисячолітті до нашої ери утворилася висока землегосподарська культура. На караванних шляхах на заході Аравії з Йемену в Єгипет, Сирію та Палестину виник торговельний центр – Мекка. Тут панувала аристократія роду Омейядів з племені Курейш. Арабські племена постійно ворогували між собою, захоплюючи одне в одного здобуток і полонених, яких потім викупляли співвітчизники. Створення держави в арабів значною мірою зумовлювалося необхідністю боротьби із Сасанідським Іраном та Візантією.

Початок об'єднання арабів покладено основоположником мусульманської релігії – ісламу Мухаммедом. Він був вихідцем з непримітного роду Хашим із племені Курейш. Мухаммед доволі рано осиротів, а в дитинстві випасав худоби. Одружившись на заможній удовиці Хадидже, він став супроводжувати її каравани. У зрілому віці почав проповідувати єдинобожжя, виступав проти лихварства, проти «тих, хто махлював у торгівлі», пригноблював сиріт та бідноту. Через те що його переслідувала аристократія Мекки, Мухаммед у 622 році утік зі своїми прихильниками (мухаджирами) з Мекки до Ясриба – пізніше Медінат-ан-Набі («Міста пророка»), де до нього приєдналися місцеві мешканці

(ансари). 622 рік. – рік «виходу» Мухаммеда з Медіни (хіджра) – став початком літочислення у країнах ісламу. У Медіні мухаджири та ансари утворили общину (умму) одновірців (Муслімів), які увірували в Мухаммеда як у посланця бога – Аллаха. У Медіні до Мухаммеда перейшла духовна (імамат) та світська (султанат) влада. Між Мединою та Меккою виникла збройна боротьба, в якій перемогу одержала Медина. Мухаммеда було визнано головою всіх арабів. Об'єднання арабів у межах нової релігійної системи дозволило арабським купцям та аристократії боротися з Іраном і Візантією за ключові позиції у міжнародній торгівлі. У 632 році Мухаммед помер, і влада перейшла до його «наступників» - халіфів. об'єднання арабів під прапором ісламу було завершено першими наступниками Мухаммеда – «праведними» халіфами Абу-Бекром (632 – 634 роки), Омаром (635 – 644 роки), Османом (644 – 665 роки). За життя Мухаммеда не всі араби прийняли іслам, а після його смерті багато племен повстали проти панування Мекки. Військам Абу-Бекра ціною надмірних утрат вдалося перемогти повстанців. Вождів повстанців, які зреклися ісламу, було живцем спалено.

Консолідація арабських племен у межах ісламської держави завершилася у перебігу завойовницьких воєн, які тривали з 633 по 751 рік. До складу Халіфату увійшли Аравія та завойовані країни: Сирія, Ірак, Північна Африка (Магриб), Єгипет, Іспанія, Іран, Середня Азія, Афганістан, Північна Індія, Азербайджан, Вірменія, Грузія, острови Сардинія, Сицилія, Крит, Кіпр. До 651 року центрами Халіфату були Медіна та Мекка, з 661 по 750 рік – Дамаск, з 750 року – Багдад. Як усі великі імперії давнини, Халіфат не був цілком централізованою державною. Для областей, які входили до нього, це мало різні наслідки. Якщо Сирія, Ірак, Єгипет, Північна Африка були цілком арабізованими, то інші країни, що прийняли іслам, зберегли свою мову та культуру, а Вірменія і Грузія - християнство.

Обрання халіфів супроводжувалося жорстким суперництвом різних кланів і зародженням в ісламі різноманітних релігійно-політичних течій. Перші халіфи були з найближчого оточення Мухаммеда. Абу-Бекр – тесть пророка, Омар –

один з перших, «хто увірував», Осман – дядько пророка, Алі – двоюрідний брат і зять. Омар був убитий рабом-персом через відмову халіфа полегшити податковий тиск. За правління Османа невдоволені утисками аристократії рядові араби з Кейфи, Басри та Єгипту прибули під виглядом паломників до Медіни і вбили Османа. На вимогу повсталих халіфом було проголошено зятя пророка – Алі. Його прихильників називали «шиїт-Алі» - «партія Алі» (звідси походить назва потужної гілки ісламу шиїтів, які визнають законними лише правителів з роду Алі). У боротьбі за халіфську владу з представниками мекканської знаті Муавійей на боці Алі виступили низи мусульманства. Оскільки Алі виказав схильність до компромісу з Омейядами, 10 тисяч вояків полишили його і вибрали халіфом простого воїна. Хараджити вимагали виборності халіфа, котрим міг бути будь-який мусульманин, навіть раб-негр. Халіф за вченням хараджитів повинен захищати інтереси всієї мусульманської громади, яка зберігала право його переобрання. Алі виступав проти хаджитів. У 661 році його вбили хаджити у мечеті міста Куфи. Верхівка мусульманства проголосила халіфом представника роду Омейядів – Муавію, започаткувавши династію Омейядів, правління яких супроводжувалося впертими і кровопролитними внутрішніми війнами та повстаннями. Перехід влади до Омейядів, які правили майже 100 років (661 – 750), означав перемогу аристократії над низами мусульманства, остаточний розрив з ілюзорним «братерством» мусульманської громади і характеризувався значними завоюваннями та збагаченням верхівки халіфату.

Посилення експлуатації підкорених народів і рядових арабів викликало численні повстання і громадянські війни, що потрясли халіфат Омейядів. У 684 році грандіозне повстання хараджитів охопило значну територію і тривало 13 років. Воно було потоплене у крові намісником Муавійї Аль-Хаджжаджем, якого повстанці називали «ворогом бога і людей». Лише в одній Куфі Хаджжадж стратив 11 тис. повстанців. За 20 років намісництва він стратив 130 тис. чоловік. Терор Хаджжаджа в Іраці дозволив Омейядам централізувати владу і здійснити нові завоювання. У середовищі арабської аристократії першої чверті VIII століття склалося опозиційне угруповання Аббасидів – нащадків дядька

Мухаммеда – Аббаса, які використовували народне незадоволення у боротьбі за владу. Остаточного удару Омейядам завдало повстання у Мерві та Північному Ірані під проводом Абу Мусліма. У минулому раб, Абу Муслім приєднався до Аббасидів і підняв проти Омейядів арабські племена, іранських селян, рабів, а також іранських землевласників – дехкан. Повстання переросло в громадянську війну, яка охопила Ірак та Іран. Влада перейшла до династії Аббасидів. Перший халіф цієї династії Абу-аль-Аббас учинив суцільну різанину Омейядів. Лише небагатьом з них пощастило врятуватися в Іспанії, де вони заснували Кордовський емірат. Столицю Халіфату була перенесена з Дамаска до ненависного Омейядам Іраку, в місто Анбар, а потім – у збудоване за наказом халіфа Мансура нове місто Багдад на річці Тигр. Народні маси, що сприяли приходу до влади Аббасидів, нічого не отримали від перемоги. Вождя повстанців Абу Мусліма, який деякий час був намісником Хорасана, у 755 році вбито за наказом халіфа Мансура.

Утворення Арабського Халіфату – одне з найзнаменніших у світовій історії. Охопивши тогочасний світ від Піренейського півострова і до Індії включно, поглинувши Іспанію, Північну Африку з Єгиптом, Іраном, Іраком, басейн Середземного моря, Кавказ, Індію, Халіфат став безпосереднім сусідом Китаю – світової держави, у межах якої перемішувалися народи і мови стародавніх держав Сходу і Заходу та формувалася так звана арабська культура, яка відіграла значну роль в історії світової цивілізації. Грецька філософія, індійська математика, римське право, культурні досягнення Стародавнього Сходу прийшли до Європи у працях арабських або арабомовних учених. Іслам наклав собою мало не половину країн і став однією з найбільших релігій світу. В політичному плані Арабський Халіфат та араби створили для народів і країн Європи, для тогочасного германо-слов'янського світу багато проблем, які значною мірою були розв'язані в результаті битви при Пуатьє 732 року. Участь арабів у світовій торгівлі, проникнення у басейн Волги та Каспію слугували каталізатором в історії слов'янського світу.

2. Громадський устрій

Створена шляхом завоювань величезна держава була строкатою за етнічним складом та економічним укладом. З урахуванням усієї її неоднорідності Халіфат можна визначити як азійський варіант феодалізму, розуміючи під цим перевагу державної власності на землю та іригаційні споруди, безпосередню експлуатацію селян державою, відсутність панщини, особистого кріпосного права, розподіл державою ренти серед військово-бюрократичного прошарку, який був консолідований не ленними (сеньйорально-васальними) стосунками, а чиновницько-службовими. Значний вплив на суспільний устрій мала релігійно-правова догматика ісламу, який поділяв усіх людей на правовірних (муслімів), «людей писання» (християн і євреїв) та «гяурів» - язичників. Правовірні вважалися рівними в общині – умі. Спочатку всі правовірні, у тому числі новообрані, звільнялися від усіх податків, за винятком легкого закята ($1/40$ майна), який призначався для роздавання милостині та допомоги жебракам. Але вже при правлінні другого халіфа – Омара новообрані повинні були сплачувати значний поземельний податок – харадж. Привілеями новообраних мусульман було звільнення від подушного податку - джизьї. Торговельний збір з мусульман брався у розмірі $1/40$ вартості товару, іновірці сплачували більш високі податки. Мусульмани-воїни мали право на частку військової здобичі: вершники – $3/5$, піші – $1/5$; $1/5$ здобичі належала пророку (халіфам). Правовірні користувалися привілеями у галузі кримінального права. Підкорене населення, яке не сприйняло іслам, поділялося на дві групи. Ті, хто здався без спротиву, за домовленістю, ставали «людьми зіми» («зіма» буквально – покровительство). Вони були індивідуально вільними, але неповноправними. Їхні землі переходили у державну власність, а самі вони ставали орендарями, які зобов'язані сплачувати джизью та харадж. Зими були зобов'язані носити на одязі особливий знак - гійяр. Населення, яке чинило опір завойовникам, оберталося у рабство, дорослих чоловіків, як правило, знищували.

У процесі завоювання лєвова частка здобичі діставалася верхівці «правовірних», двору халіфу, командувачам, намісникам – емірам. Рядові воїни говорили халіфу Омару: «Ми беремо участь в одних і тих самих походах, і ми

повертаємося з них, чому ж ці (привілейовані) живуть у достатку, а ми залишаємося у немилості?» Мухаммед і перші («праведні») халіфи – Абу-Бекр та Омар намагалися боротися зі стягательством військових та намісників. Так, Омар забороняв чиновникам їздити на конях, носити шовковий одяг, їсти солодощі. За умови призначення на посаду описувалося майно чиновника, а при звільненні з посади «надлишки», які з'явилися під час перебування на посаді, конфісковувалися. Але всі ці егалітаристські заходи були марними. Мухаджири, анасари та їхні нащадки - намісники, полководці, чиновники швидко збагачувалися палацами, величезною кількістю рабів та прислуги. До складу панівного класу, крім арабської аристократії, входила верхівка підкорених держав: єгипетські князі, які прийняли іслам, родовита знать берберських племен в Африці, іранські землевласники-дехкани. У халіфаті селяни становили основний податковий стан і були нащадками підневільних орендаторів державних («хараджних») земель. Селяни-мусульмани, якщо вони були власниками землі (землі «мульк»), сплачували 1/10 частку врожаю натурою. Зі скотарства, торгівлі, ремесла здійснювалася 1/40 частка прибутку – закят. Починаючи з 700 року, з новообраних мусульман почали здійснювати й харадж у двох формах: «мукасами (від 10 до 50 % врожаю) або «місахі» (від розміру земельного наділу). Дорослі чоловіки-немусульмани сплачували до скарбниці також подушний податок – «джизью» у розмірі 12, 24 або 48 дирхемів.

У Халіфаті міське життя було досить високо розвинене, але на відміну від Європи міста у Халіфаті не мали самоврядування, - тут господарювали великі феодали – нащадки арабських завойовників, іранських дехкан та пов'язані з ними багаті купці. Значного розвитку досягло ремесло. Вільні ремісники об'єднувалися в цехи з виборними старшинами. Над цехами панувала деспотична влада емірів, султанів, адміністрації. Коли, наприклад, у Газні булочники спробували встановити свої ціни на хліб, султан Махмуд Газневі наказав кинути старійшину цеху під ноги слонам. Значним впливом у містах користувалися корпорації богословів та правників, які об'єднувалися навколо місцевих шкіл богослов'я і права – медресе. Мечетімі медресе володіли землями,

повітками, базарами. У деяких містах богослови, законоправники, студенти медресе становили чверть усього населення. Багаточисельні течії та секти – суніти, шиїти, хариджити, кармати, азракіти, ісмаїліти, дервіські ордени, що існували в містах, постійно ворогували між собою, що спричиняло часті озброєні зіткнення.

Селяни (раїйяти) у Халіфаті особисто феодалам не належали, і з них не можна було набирати двірню, потребу в якій відчувала місцева розбагатіла знать. Челядь рекрутувалася за рахунок обернених у рабство полонених і придбаних рабів. Воїна-араба у поході завжди супроводжували слуги з рабів. Наприклад, військо арабів у битві при Сиффіне супроводжували 150 тис. рабів. Багато чорних рабів-зінджів (з острова Занзибар) працювало на розсоленні земель в Іраці. Раби поділялися на три основні групи: 1) челядь; 2) гвардійці та військові слуги (мамлюки, гулями), які виховувалися з придбаних юних рабів; 3) раби, які використовувалися на виробництві. До першої групи входила переважна більшість рабів. У Халіфаті за умови панування відрядщини та відсутності панщини праця рабів у польовому господарюванні не застосовувалася, але могла використовуватися у садівництві, скотарстві та майстернях. Незважаючи на значну чисельність рабів, Халіфат був специфічною («азійською») феодальною державою, яка трималася на експлуатації кріпака, що перебував у спадковій державній залежності, - раїйнята. За його рахунок годувалися величезна армія правителів та їхня челядь, чиновники, воєначальники, солдати, іктадари, власники «бератів» - документів, які дозволяли одержувати певну частку податкових збирань. За свідченням історика Рашид-ад-Діна, селяни, рятуючись від збирачів податків, «закладали двері будинків камінням, виходили і входили через покрівлі будинків та втікали через страх перед збирачами». Не знаходячи чоловіків, збирачі «хапали їхніх жінок, за ноги підвішували на мотузках і били, і жалоба, і стенання жінок підіймалися до неба». Уся історія Халіфату супроводжувалася чисельними повстаннями і народними війнами. Особливого розмаху вони набули в Іраці, Азербайджані, Середній Азії.

3. Державний устрій Арабського Халіфату

У своєму розвитку Халіфат прийшов до типової східної феодальної теократичної деспотії з її основними ознаками: переважанням державної власності на землю, державним кріпосним селянином-орендатором, деспотичною теократичною владою халіфів. «Пророк» (потім халіфи) з самого початку виступав як духовний глава (імам), законодавець, воєначальник та суддя. У своїх «відвертостях», розпорядженнях він установлював правила, закони, які для наступних правителів - халіфів та всіх «муслімів» ставали священними догмами. Спадковість влади ствердилася в Халіфаті лише з часом і у боротьбі з родоплемінними традиціями, посяганнями родової аристократії, а також з наївними вимогами виборності халіфа з боку маси рядових арабів. Перші халіфи – Абу-Бекр, Омар та Осман обиралися поплічниками Мухаммеда (мухаджирами та ансарами) зі свого середовища. Принцип виборності халіфа не заперечувався жодною течією ісламу. Хариджити наполягали на виборності халіфа усіма мусульманами, однак політична практика схилялася до аристократизму як у сунітів, так і шіїтів. За Османа халіфатом правив рід Омейядів. Після убивства Османа, а потім й Алі, який боровся за владу з Муавійєю, останнього було проголошено халіфом знаттю Сирії та Єгипту (661 рік). Отже, перші 60 років Халіфат був теократичною державою з виборним халіфом. Спадковість влади зміцнилася при Аббасидах, але вона постійно порушувалася жорстокою боротьбою між різноманітними течіями ісламу і родоплемінними угрупованнями. Утвердження на троні часто залежало від інтриг двору або примх двірцевої гвардії. У 945 році халіфи у Багдаді поступилися світській владі (султанат) перській династії Буїдів. З цього часу у халіфів залишаються лише духовна влада та релігійний авторитет.

За Аббасидів при халіфі з'явилася посада візиря – його головного радника та помічника. Візир був охоронцем халіфської печатки і міг ставити її на документах без попереднього дозволу халіфа. Візирю підпорядковувалися весь адміністративно-фінансовий апарат, військо, відомство державного контролю – аль-барид, чисельні відомства-дивани. Посада візиря найчастіше успадковувалася однією родиною. Наприклад, відома могутня династія

спадкових візирів Бармекідів. Кожна область (емірат) мала у Багдаді своє територіальне відомство – диван, яке складалося з основного відділу (асл), що відав збиранням податків, та відомства фінансів (зимам). Пізніше територіальні дивани було скасовано, за винятком дивану в справах Вавілонії, яким керував сам візир. Важлива роль належала аль-бариду. Його начальник (сахіб аль-барид) був впливовою вельможею в Багдаді. Він завідував чисельними поштовими станціями, розкиданими по всій величезній території Халіфату. Їхні службовці, крім поштових справ, збирали відомості про настрої населення, врожай, діяльність місцевої адміністрації, кількість відкарбованих золотих та срібних монет. Усі ці відомості надходили до сахіб аль-бариди. Він одержував також відомості від підлеглих йому шпигунів-вивідувачів, які діяли в халіфаті та за його межами. Сахіб аль-барид щоденно доповідав візирю про стан справ у халіфаті і, крім того, мав безпосередній доступ до халіфа.

Халіфат поділявся на намісництва – емірати. Основними були Іспанія, Магриб (Північна Африка), Єгипет, Сирія, Іран (тут було декілька намісництв), Вавілонія, Мавернахр (Середня Азія), Північна Індія. Уже за Омейядів намісництва стали досить швидко передаватися у спадковість, а намісники перетворилися на майже необмежених володарів. Їхні зв'язки з халіфом часто обмежувалися сплатою податків до його скарбниці. Зазвичай еміри заздалегідь у вигляді відкupu вносили податки до скарбниці халіфа, а потім нещадно вибивали їх з підвладного населення вже для себе. Емірати у свою чергу поділялися на області, якими керували призначені емірами хакіми.

За Аббасидів іранська система управління поширилася у більшості міст Халіфату. Містом керував градоначальник – раїс; суд очолював кадїй (казїй), він же був головою місцевого духовництва; мухтасиб спостерігав за базарами, дотриманням догматів ісламу в побуті, взагалі за моральністю; асас очолював нічну варту; начальник поліції – сахіб аш-шурта також мав деякі судові повноваження. Якщо місто було резиденцією правителя області – наїба, хакіма або еміра, то вони здійснювали безпосереднє керівництво ним. Неодмінною ознакою міста були в'язниця – зиндан, шпигуни поліції. Значний вплив у містах

мали вожді племен та родів – шейхи, сеїди.

Араби-кочівники, які перебували у стані перманентної війни, були природженими професійними воїнами. Військо складалося з родоплемінних ополчень на чолі з вождем племені, а також із загонів добровольців – «борців за віру», які жили за рахунок воєнної здобичі. За Омейядів було утворено військові округи - джунди. Для боротьби з Візантією було збудовано великий флот. У столиці і великих містах халіфи тримали привілейовану гвардію. Не покладаючись на «своїх» - арабів, халіфи комплектували кінну гвардію з вихованців – рабів (тюрк, слов'ян, африканців). Піша гвардія набиралася з гірських іранців – дейлемітів. Чужі арабському населенню гвардійці повинні були надійно охороняти престол. Але двірцева гвардія часто диктувала свою волю халіфам. Так, у 861 році гвардійці-гулями вбили халіфа Аль-Мутавакіля, гвардійці-тюрки зводили на престол і скидали багатьох халіфів. Поліція із рабів існувала ще в доісламській Мекці. За Аббасидів було створено спеціальну карну поліцію – шурту, яка здійснювала пошукові та частково судові функції.

Араби сприйняли візантійську судову систему. Правитель області володів і судовою владою. Кадії, які допомагали йому в судових справах, поступово стали самостійними суддями. Кадій, крім суду, стежив за дотриманням релігійних обрядів та користувався значним впливом у своєму окрузі. Він міг користуватися консультаціями знавців права – улемів. У суді були присутні два офіційних повірених – адули, судові пристави – осуни, захисник – укл. На місцях затверджувалися посади мухтасибів – цензорів з питань релігії та етики, вони ж були суддями у справах про шахрайство в торгівлі. У деяких мусульманських країнах з метою недопущення зловживань з боку суддів вводилася посада спеціального контролера – «інспектора несправедливості».

4. Мусульманське право

Мусульманське право – традиційна система права, яка склалася протягом VII – XII століть в Арабському Халіфаті та діє у різноманітних варіантах у сучасних країнах ісламу. Особливість мусульманського права – тісний зв'язок з релігійною догматикою ісламу та його наднаціональний характер.

Мусульманське право належить ісламу і всюди сповідує тільки іслам. Основою мусульманського права є Коран – богодана священна книга мусульман, передана Аллахом через пророка Мухаммеда. Коран увібрав у себе і канонізував багато зі звичаїв доісламської Аравії, доповнених «одкровеннями» Мухаммеда, взятими зі трансформованої догматики християнства та іудаїзму. Особливість мусульманського права – єдність релігійної догматики ісламу та його, власне, правового складника – фікхому (глибоке розуміння, знання).

Поряд з Кораном джерелами мусульманського права є Сунна, Тефсир, Іджма, Кіяс. Сунна – канонізоване зібрання хадисів (понад 2000 томів) – повідомлення, перекази, легенди про життя Мухаммеда, його вчинки, розпорядження. Хадиси, які сформувалися під час наступника Мухаммеда, змальовували не стільки дійсні факти з життя пророка, скільки потреби знаті, духівництва, купецтва, громадського суспільства, які досить швидкими темпами розвивалися в Арабському Халіфаті. Хадиси одержали в ісламській юриспруденції значення обов'язкових прецедентів.

Тафсир – зібрання тлумачень Корану та Сунни **знавцями-улемами** і суддями, які відображали позиції різноманітних богословських шкіл. Останні у свою чергу виражали інтереси різноманітних релігійно-політичних течій в ісламі (суніти, ширити, хариджити, кармати тощо), які суперничали між собою. За умови жорстких релігійно-політичних і соціальних суперечностей виникали різноманітні версії ісламу та фікху – мазхаби. До ортодоксальних мазхаб належали ханіфітська (Іспанія до Реконисти, Північна Африка), шафіїтська (Сирія, Східна Африка, Індонезія), ханбалістська (Аравія), малікітська (Алжир, Марокко, Туніс, Лівія, Кувейт, Бахрейн). Ці мазхаби визнані за звичай у сунітів (близько 80 % мусульман). Єретичними з позицій сунітів вважалися мазхаби шиїтів, хариджитів, карматів та ін., характерні для Ірану, частково - для Азербайджану. Консультації визнаних теологів та правознавців, схвалені умою, – іджма (згода, схвалення) і тлумачення за аналогією з технікою греко-римського права – кіяс (аналогія) також стали джерелами мусульманського права. Правом такого тлумачення – іджстихаду володіли лише муджстахіди (благочестиві і

добропорядні), які одержали визнання визначних богословсько-юридичних університетів – медресе.

Настанови Корану, Сунни, Тефсиру, Іджми та Кіяси є основою мусульманського права – Шаріату («визначений шлях») та основною базою ісламської юриспруденції – фікху. Крім Шаріату, судді також використовують судовий прецедент – амал, сукупність звичаїв - урф, адат, а також світські закони – канун. У деяких ісламських державах право набуло значною мірою світського характеру, в інших на хвилі ісламського фундаменталізму реанімуються середньовічні інститути (Іран, Афганістан). Яскравим прикладом цього слугує **Карний** кодекс Ірану (1982 рік), який передбачає побиття камінням, закопування у землю тощо. В сучасних країнах ісламу Шаріат частіше застосовується в обрядах, побутовій і сімейній сферах, місцевому громадському вжитку, значно менше у карно-правовій сфері.

Мусульманське право поділяє всіх людей на «правовірних» (муслімів) та іновірців, унаслідок чого значною мірою, визначається правовий статус особи. Згідно з мусульманським правом усі мусліми володіють рівними правами (у хариджитів навіть раб може бути обраний халіфом, якщо він – правовірний мусульманин). Але в у ранньому ісламі серед правовірних виділялися привілейовані групи, ветерани ісламу – мухаджири (тобто ті, хто пішов за Мухаммедом, коли він втік з Мекки до Медини у 622 році) та ансари (ті, хто приєднався до Мухаммеда в Медині). Мусліми мали деякі привілеї у сфері податкового та карного права. Мусульманське право виділяє серед іновірців «людей писання» (християни і євреї) та «невірних» - гяурів.

У соціально-економічній та політичній сферах мусульманське право закріпило в різноманітних варіантах традиційні, ті, що історично склалися, інститути східної деспотії – переважання державної власності на землю та зрошувальні споруди (державний феодалізм), відсутність особистого лену і кріпаків у військово-службового стану (феодалів), державне закріпачення селян, деспотичний характер влади, злиття духовної влади (імамат) з владою світською (султанат). Феодална рента збиралася або сукупним феодалом-державою, або

представниками службовців за спеціальними документами – бератами, які надавали право одержувати на свою користь податки з певного села. Поширеною була ікта (джагир), яка дозволяла іктадарам та джагірдарам одержувати збори із закріплених за ними наділів, котрі при цьому не ставали їхньою власністю.

Мусульманське право знало також приватну власність на землю – мульт, власність мусульманської церкви – вакфі. Широкого поширення в Арабському Халіфаті набули векселі.

Шлюбно-сімейне право ставило жінку в нерівноправне становище. Мухаммед одружився на дев'ятилітній Айші, і це стало прецедентом. Правовірний міг мати чотирьох дружин і необмежену кількість наложниць. У шиїтів допускалися тимчасові шлюби за домовленістю строком від декількох днів до одного року. Домовленість скріплялася суддею.

Злочин у мусульманському праві невіддільний від гріха. Чим більший, за уявленнями ісламу, гріх, тим важчий злочин. Наприклад, убивство, не пов'язане з пограбуванням або крадіжкою, неумисне убивство передбачали обмежену кривну помсту, грошову пеню, релігійно-спокутувальну пожертву або «загробне воздаяння». Інша група злочинів – худут (віровідступництво, богохульство, залицяння, крадіжка, грабунок, неправдиве обвинувачування, пияцтво) каралася побиттям бичами, відрубанням рук, ніг, побиттям камінням тощо. Посягання на громадський устрій передбачало тюремне ув'язнення, покарання нагаями, конфіскацію майна, позбавлення права носити чалму. Право покарання належить, за Шаріатом, або Аллаху, або потерпілому. Суд накладає покарання нібито на прохання потерпілого. Останній може відмовитися від свого права, знімаючи тим самим питання про покарання. Коран заохочує відмову від покарання, обіцяючи рай тим, хто прощає своїх кривдників. Але за умов міжусобних воїн і народних повстань, що розривали Халіфат, каральна політика набувала більш жорстокого характеру і виходила за межі Шаріату.

У Новий і Найновіший часи у багатьох країнах ісламу відбувається розмежування канонічного і світського права, обмежується юрисдикція шаріатських судів. Мусульманське право модернізується з урахуванням до

вимог ринку, видаються сучасні цивільні та кримінальні кодекси. Це, однак, не виключає рецидивів відродження середньовічних інститутів мусульманського права там, де верх бере ісламський фундаменталізм.